

บทที่ 2

เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยเรื่องเงื่อนไข ความสำเร็จของป่าชุมชน ผู้วิจัยได้รวบรวมแนวคิดทฤษฎี และผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยจำแนกออกเป็นหัวข้อ ดังนี้

2.1 แนวคิดเกี่ยวกับป่าชุมชน

เอกสารเกี่ยวข้องในเรื่องของแนวคิดป่าชุมชนโดยโกมล แพรกทอง (2537) กล่าวว่า ป่าชุมชนเป็นรูปแบบของการร่วมมือ ร่วมใจของประชาชน ในการรักษาพื้นที่ป่าไม้ เพื่อประโยชน์ ของตนเอง เน้นการจัดการในระบบนิเวศที่ทำให้ คน ต้นไม้ สัตว์ป่า สามารถอยู่ร่วมกันอย่างมี ความสุข ในการพัฒนาป่าชุมชนยังต้องการปัจจัยสนับสนุนหลายประการ ซึ่งจะเพิ่มความเข้มแข็ง ให้กับการดำเนินงานของป่าชุมชน เช่น

1. การจัดหาที่ดินเพื่อนำมาใช้เป็นป่าชุมชน ชุมชนที่จำเป็นต้องพึ่งพาประโยชน์ จากป่ายังมีอีกมาก
2. การรักษาน้ำไว้เน้นป่าชุมชนแบบดั้งเดิม เป็นแหล่งซับน้ำ ป่าช้า ป่าดอนปู่ตา ป่า อภัยทาน ซึ่งวิธีการปฏิบัติยังไม่มีความหมายรับรอง
3. การพึ่งพิงจากแหล่งชุมชน ทั้งแบบพัฒนาและดั้งเดิมมุ่งยกระดับเศรษฐกิจของ ราษฎรและหาผลประโยชน์จากป่า
4. ป่าชุมชนเน้นการดำเนินการโดยองค์กรประชาชนซึ่งต้องอาศัยการสนับสนุนจาก องค์กรภายนอกอีกมาก
5. ในการพัฒนาป่าชุมชน จำเป็นต้องอาศัย ความร่วมมือจากผู้นำท้องถิ่นและองค์กร ชาวบ้านในท้องถิ่น เพื่อให้เกิดการร่วมมือในการพัฒนาป่าชุมชน ตามแนวความคิดของการจัดการ ป่าของประชาชน โดยประชาชน และเพื่อประชาชน

รัชดา ฉายสวัสดิ์ (2533) กล่าวว่า ป่าชุมชนคือ การอนุรักษ์ การพัฒนา และการใช้ ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชน เพื่อประโยชน์สูงสุดทางเศรษฐกิจต่อชุมชน เพื่อดำรงไว้ ซึ่งระบบนิเวศของท้องถิ่น ซึ่งจะเป็นพื้นฐานรองรับประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่หลากหลายต่อชุมชน ในระยะยาว

ฉลาดชาย รมิตานนท์และคณะ (2536) ให้เรื่องราวอธิบายเกี่ยวกับป่าชุมชนว่า คนไทยมีความผูกพันกับป่าอย่างใกล้ชิดมาแต่อดีตที่ป่ายังมีความสมบูรณ์ วิถีชีวิตโดยทั่วไปก็หาเลี้ยงชีพด้วยการบุกเบิกหักล้างถางพง ทำมาหากินและดำรงชีพอย่างผูกพันกับป่าโดยที่ทางราชการก็ให้การสนับสนุนและรับรองสิทธิที่ทำกินในที่ดินซึ่งได้บุกเบิกไปแล้วนั้น จึงทำให้วิถีชีวิตของคนในชุมชนท้องถิ่นกับป่าดำเนินควบคู่กันไปด้วยความผูกพัน และเอื้อประโยชน์ต่อกันเป็นเวลาช้านานถือได้ว่าประวัติศาสตร์การบุกเบิกที่ป่าให้เป็นชุมชน และพื้นที่ทำการเกษตรเป็นประวัติศาสตร์ของชุมชนท้องถิ่น ในกระบวนการดำรงชีวิตของประชาชน และชุมชนท้องถิ่นได้มีการสั่งสมประสบการณ์และภูมิปัญญาความรู้เกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติ และสภาพแวดล้อมในลักษณะที่คนกับธรรมชาติอยู่ร่วมกัน นั่นคือ คนกับป่าสามารถดำรงอยู่ร่วมกัน และพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันทั้งหมดประกอบเป็นพื้นฐานของสังคม

คณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบทภาคเหนือตอนบน และสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (2534) กล่าวว่า ป่าชุมชนหมายถึง ระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนอันได้แก่ ป่า ดิน น้ำ และระบบการผลิตที่เหมาะสม ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อสนองต่อการดำรงชีวิตของชุมชนในด้านต่าง ๆ กล่าวคือ

1. ด้านนิเวศวิทยา การจัดการของชุมชนจะช่วยฟื้นฟูให้เกิดความสมดุลทางนิเวศวิทยา การเพิ่มพื้นที่ป่าอันจะส่งผลให้เกิดความชุ่มชื้น เพิ่มปริมาณน้ำฝน ดินน้ำถาวรและสร้างปุ๋ยธรรมชาติจากป่า จะช่วยพัฒนาคุณภาพดินให้อุดมสมบูรณ์ การฟื้นตัวของธรรมชาติจะส่งผลต่อการเติบโตของพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์หลากหลายชนิด

2. ด้านเศรษฐกิจ นอกจากการนำไม้มาใช้สอยในการปลูกสร้างบ้านเรือน เครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิตในชีวิตประจำวันแล้ว ยังเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญทั้งพืช ผัก ผลไม้ สัตว์ และแมลงต่าง ๆ ไม้ฟืนเพื่อหุงต้ม และอื่น ๆ ที่ต้องการเชื้อเพลิง การเลี้ยงวัว ควายในป่าก็ถือเป็นสิ่งจำเป็นเพราะเมื่อพื้นที่ไร่นาทำการผลิต ป่าจึงเป็นแหล่งอาหารของวัวควาย นอกจากนั้นผลผลิตจากป่าถือเป็นรายได้ที่สำคัญของชุมชนเมื่อเหลือจากการบริโภคภายในชุมชน

3. ด้านการเมือง เมื่อชุมชนมีอำนาจในการจัดการด้านทรัพยากร จึงเป็นการกระจายอำนาจการจัดการทรัพยากรไปสู่ชุมชน ก็จะเป็นการพัฒนาประชาธิปไตยขั้นพื้นฐานอย่างแท้จริง และนำไปสู่การพัฒนาองค์กรชุมชน อำนาจการตัดสินใจ การจัดสรรทรัพยากรเพื่อประโยชน์ของชุมชน

4. ด้านสังคมวัฒนธรรม วิถีชีวิตของชุมชนเกษตรกรรมนั้นไม่สามารถแยกที่นา ที่ไร่ ป่า น้ำ และระบบการผลิตออกจากกันได้ จึงเกิดการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างคนกับป่า และแสดงออกในรูปแบบความเชื่อ พิธีกรรม ในรูปเจ้าป่าเจ้าเขา ผีขุนน้ำ เทพยาคาอารักษ์ มีกฎเกณฑ์ที่มารองรับความเชื่อ

ของชุมชนและสืบทอดมายาวนาน นอกจากนี้ชุมชนยังมีการอนุรักษ์ป่าบรรพบุรุษ ป่าเจ้าที่ ป่าเสื่อ บ้าน ป่าช้า ป่าขุนน้ำ เป็นต้น

5. ด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี เนื่องจากป่าของประเทศไทยเป็นป่าฝนเขตร้อน จึงมีความหลากหลายทางชีวภาพ ทั้งพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ ที่มากมายนี้เป็นพื้นฐานที่สำคัญในการพัฒนา ด้านพันธุกรรมและเทคโนโลยีชีวภาพในอนาคต

โกมล แพรกทอง (2537) ได้เสนอแนวคิดพื้นฐานหลัก ๆ ของป่าชุมชนไว้ 4 ประการคือ

1. แนวคิดทางด้านนิเวศวิทยาได้ยอมรับว่ามนุษย์เป็นเรื่องส่วนหนึ่งของระบบนิเวศที่มีความสัมพันธ์ต่อกันระหว่างสิ่งมีชีวิต คือ คน ต้นไม้ สัตว์ป่า และสิ่งไม่มีชีวิต ซึ่งประกอบเป็นระบบนิเวศอยู่ภายใต้ระบบเชื่อมโยงต่าง ๆ ที่สร้างความสมดุลให้เกิดขึ้นในระบบนิเวศ จึงมุ่งถึงการที่จะให้มนุษย์สามารถอาศัยและพึ่งพิงระบบนิเวศได้โดยไม่มีการทำลาย

2. แนวคิดของการพัฒนาชนบท เริ่มต้นจากที่ประชาชนผู้อาศัยอยู่ในชนบทได้มีการดำรงชีวิตและมีวิธีการรักษาแหล่งป่าไม้ของประชาชนแตกต่างกันออกไปตามประโยชน์ที่ได้รับจากป่า นับว่าเป็นความรู้และประสบการณ์ที่บ้านที่ควรได้รับการสนับสนุนให้เข้มแข็งเพื่อการพัฒนาชนบท กิจกรรมของป่าไม้จึงเป็นกิจกรรมที่อำนวยความสะดวกการดำรงชีพของประชาชนในชนบทสมควรที่จะนำมาใช้เป็นส่วนหนึ่งร่วมกับกิจกรรมอื่น ๆ ในการพัฒนาเพื่อให้ชุมชนชนบทอยู่รอดและพัฒนาตนเองได้

3. แนวคิดของการกระจายอำนาจ เป็นแนวคิดในการกระจายอำนาจในการดูแลรักษาป่าไม้จากที่ดำเนินการโดยหน่วยงานของรัฐ ให้เป็นการร่วมกันดูแลรักษาป่าไม้โดยประชาชน เพื่อให้เกิดการร่วมมือในการดูแลรักษาทรัพยากรป่าไม้ที่มีอยู่อย่างจำกัดให้สามารถอำนวยผลประโยชน์ต่อชุมชนที่อยู่ใกล้พื้นที่ป่าไม้ได้โดยตรงมากขึ้น

4. แนวคิดทางการใช้ประโยชน์ เป็นแนวคิดที่ว่าทรัพยากรป่าไม้เป็นทรัพยากรที่งอกเงยได้ สามารถที่จะได้รับการจัดการให้มีผลประโยชน์ต่อเนื่องสม่ำเสมอ และเนื่องจากป่าเป็นแหล่งของทรัพยากรธรรมชาติที่เอื้ออำนวยต่อมนุษย์ในด้านต่าง ๆ เช่น ป่าใช้สอย แหล่งชมน้ำ การพักผ่อนหย่อนใจ และเป็นศูนย์รักษาและควบคุมสมดุลธรรมชาติระหว่างสิ่งมีชีวิตกับสิ่งไม่มีชีวิต ภายใต้การจัดการที่เหมาะสม ป่าสามารถให้ประโยชน์หลาย ๆ อย่างในลักษณะเอนกประสงค์ต่อชุมชนที่อยู่ใกล้แหล่งป่าไม้

โกมล แพรกทอง และจินตนา อมรสงวนสิน (2538) กล่าวว่า ป่าชุมชนหมายถึง พื้นที่ป่าไม้ซึ่งได้รับการจัดการ โดยชุมชน เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ของการใช้ประโยชน์ตามที่ชุมชนต้องการ โดยมีพื้นฐานแนวความคิดอยู่ 3 ประการคือ

1. แนวคิดเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรส่วนรวม เสนอว่า ทรัพยากรส่วนรวมจะไม่ได้รับการดูแลเป็นอย่างดี ถ้าทุกคนมุ่งแต่จะใช้ประโยชน์ตามที่ตนเองต้องการและจะเป็นผลให้ทรัพยากรส่วนรวมเสื่อมโทรมอย่างรวดเร็ว จำเป็นจะต้องมีการควบคุมเข้าไปเกี่ยวข้อง

2. แนวคิดเกี่ยวกับการควบคุมการใช้ทรัพยากรส่วนรวม เสนอว่า ทรัพยากรส่วนรวมมีการใช้ประโยชน์โดยกลุ่มผู้ใช้ประโยชน์บางกลุ่ม ซึ่งมีการกำหนดการใช้ระหว่างกัน

3. แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาพื้นบ้าน เสนอว่า ป่าชุมชนเป็นการจัดการป่าไม้ที่แสดงถึงภูมิปัญญาของท้องถิ่นในการจัดการป่าไม้ เพื่อประโยชน์ของชุมชน ที่ได้ถ่ายทอดสืบต่อกันมาบนพื้นฐานวัฒนธรรมทางด้านเกษตรกรรม ความเชื่อและประเพณีท้องถิ่น ที่แสดงให้เห็นถึงการพึ่งพิงพื้นที่ป่าไม้ของประชาชนในแต่ละประเทศ

สรุปแล้ว ป่าชุมชนเป็นรูปแบบการจัดการป่าไม้ที่นำเอาความต้องการพึ่งพิงป่าของประชาชนมาเป็นวัตถุประสงค์ในการจัดการป่าไม้ และให้ประชาชนเป็นผู้รับผลประโยชน์จากป่า โดยตรงประชาชนในชุมชนจะเป็นผู้กำหนด และควบคุมการดำเนินงานให้บรรลุผลตามวัตถุประสงค์ เพื่อผลประโยชน์ที่ต่อเนื่องสม่ำเสมอ ตามความต้องการของชุมชน

กรมป่าไม้ (2540) ได้สรุปหลักการที่สำคัญของป่าชุมชนไว้ว่าการจัดการป่าชุมชนนั้นไม่เพียงแต่จะเป็นการจัดการเพื่อรักษาไว้ซึ่งระบบนิเวศวิทยาแต่ยังเป็นการสนองตอบต่อเศรษฐกิจในการยังชีพของชุมชนตลอดจนเป็นการธำรงไว้ซึ่งความเชื่อวัฒนธรรมและประเพณีท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ป่า ฉะนั้น สิทธิในการดูแลรักษา และจัดการประโยชน์จากป่าชุมชนจึงเป็นสิทธิร่วมของทั้งชุมชนอย่างไรก็ตามหลักการพื้นฐานของการอยู่ร่วมกันระหว่างคนกับป่าจึงสรุปได้ดังนี้คือ

1. สนองความจำเป็นพื้นฐานของประชาชนในท้องถิ่น
2. การมีส่วนร่วมของประชาชนในท้องถิ่น
3. สำนึกของการเป็นเจ้าของ

2.2 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการป่าชุมชน

นับแต่อดีตชุมชนในภาคเหนือต่างมีการดูแลและพึ่งพาการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรภายในท้องถิ่นเพื่อการยังชีพ เก็บเห็ด หน่อไม้ พืชผักป่า สมุนไพร ไม้ฟืน ไม้ใช้สอยจากป่า ทั้งเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือนและค้าขายแลกเปลี่ยนกับชุมชนข้างเคียงความยั่งยืนของทรัพยากรธรรมชาติมีความหมายต่อการดำรงอยู่ของชุมชน แต่ละชุมชนจึงมีจารีตประเพณีและวัฒนธรรมเป็นกลไกสำคัญในการจัดสรรการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร เช่น ความเชื่อที่ว่า

ทรัพยากรธรรมชาติมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์คุ้มครองดูแลอยู่ การเข้าไปใช้ประโยชน์ต้องมีความระมัดระวัง และใช้แค่เพียงพอเหมาะสมพอควร นอกจากนี้ยังมีพิธีกรรมที่ช่วยต่อยุ่ระบบความเชื่อดังกล่าว ตลอดจนปลูกฝังและถ่ายทอดความคิดความเชื่อไปสู่ลูกหลาน

การจัดการป่าของชุมชนท้องถิ่นสามารถแบ่งแยกเป็น 3 ระบบใหญ่ ๆ ตามการจำแนกของ Fisher ในกรณีของประเทศเนปาล ได้แก่ ระบบตามประเพณีที่สืบทอดกันมา ระบบที่ริเริ่มโดยท้องถิ่นและระบบที่ได้รับการสนับสนุนจากภายนอก ตามแบบอย่างของ Fisher ระบบตามประเพณีที่สืบทอดกันมา หมายถึง การจัดการป่าตามจารีตประเพณีซึ่งมีมานานแล้ว แต่ไม่จำเป็นต้องริเริ่มโดยท้องถิ่น เช่น ระบบ talukdari ในเนปาล หัวหน้าท้องถิ่น ที่เรียกว่า talukder เป็นผู้รับผิดชอบการเข้าถึงป่าและจัดสรรผลผลิตจากป่าครึ่งหนึ่งให้แก่รัฐบาล ส่วนระบบที่ริเริ่มโดยท้องถิ่นเป็นรูปแบบการจัดการป่าที่ชุมชนริเริ่มสร้างสรรค์ขึ้นมาเอง และมีพลวัตเพื่อตอบสนองต่อสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ อาจจะร่วมกับการปฏิบัติตามประเพณี หรือบางครั้งอาจได้รับการสนับสนุนจากภายนอกในระยะต่อมา (Fisher อ้างใน อานันท์ กาญจนพันธ์, 2542 : 36 – 37)

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540 – 2544) ได้กำหนดแนวทางในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (เฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรป่าไม้) เพื่อเป็นปัจจัยเกื้อหนุนการดำรงชีวิตและการพัฒนาประเทศได้อย่างต่อเนื่องไว้ตามเป้าหมายที่สำคัญพอสังเขป ดังนี้

1. พื้นฟูบูรณะพื้นที่ป่าเพื่อการอนุรักษ์ให้ได้ร้อยละ 25 ของพื้นที่ประเทศและจัดทำเครื่องหมายแนวเขตพื้นที่ป่าอนุรักษ์ให้แล้วเสร็จในช่วงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8
2. ส่งเสริมป่าชุมชนและการดูแลรักษาป่าชุมชนเพื่อการใช้ประโยชน์และรักษาสภาพแวดล้อมของชุมชน โดยได้กำหนดยุทธศาสตร์การพัฒนาไว้เพื่อสร้างโอกาสให้ชุมชนและประชาชนมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ด้วยการ

2.1 เปิดโอกาสให้ประชาชนและชุมชนในท้องถิ่นมีส่วนร่วมในกระบวนการวางแผนตัดสินใจและติดตามประเมินผล ใน โครงการพัฒนาของรัฐที่จะมีผลกระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยรัฐให้มีขั้นตอนประชาสัมพันธ์โครงการอย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่การริเริ่มแนวคิดโครงการจัดเตรียมโครงการและการดำเนินโครงการ

2.2 ออกพระราชบัญญัติป่าชุมชนซึ่งเป็นที่ยอมรับจากทุกฝ่าย เพื่อให้ชุมชนมีสิทธิตามกฎหมายในการดูแลรักษาและใช้ประโยชน์จากป่าชุมชน

โกมล แพรกทอง (2537) เสนอความคิดว่า การจัดการป่าชุมชนที่สามารถสะท้อนให้เห็นถึงความมั่นคงและยั่งยืนจะต้องมีองค์ประกอบที่สำคัญ ดังนี้

1. การใช้ประโยชน์ของพื้นที่ป่าจะเป็นสิ่งกำหนดวัตถุประสงค์ประสงค์ในการรักษาป่า เช่น เพื่อประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ เพื่อเป็นแหล่งค้ำน้ำลำธารของหมู่บ้าน เพื่อเป็นแหล่งไม้ใช้
2. สอย แหล่งอาหาร ซึ่งจะเป็นจุดรวมที่ประชาชนจะรวมตัวกันในการรักษาป่าเพื่อเป็นสมบัติส่วนรวมของชุมชน
3. การมีระเบียบกฎเกณฑ์ เพื่อควบคุมกันเองระหว่างประชาชนในหมู่บ้านจะมีระเบียบหรือกฎเกณฑ์ที่วางไว้เป็นที่ยอมรับของทุกคนในหมู่บ้าน เมื่อมีการละเมิดจะมีการปรับไหมหรือการลงโทษตามกฎหมายที่ได้ตกลงกันไว้
4. องค์กรประชาชนเพื่อดำเนินการจัดการป่าไม้ให้บรรลุผลที่ได้กำหนดไว้ จะต้องมีการมีองค์กรประชาชนที่เข้มแข็ง ซึ่งสะท้อนให้เห็นความเข้มแข็งของผู้นำขององค์กรที่จะดูแลป่าไม้ให้เกิดประโยชน์ต่อทุกคนในชุมชน

แพรวพรรณ นาคขุนทด และคณะ (2542) กล่าวไว้ในจุลสารป่าชุมชน สารสำคัญและประเด็น โดยเสนอไว้ในหัวข้อ พ.ร.บ. ป่าชุมชนกับการรักษาป่าว่า การมีพระราชบัญญัติป่าชุมชนเป็นแนวทางที่จะดูแลและจัดการป่าร่วมกัน โดยมีการรับรองสิทธิของชุมชนในการจัดการดูแลรักษาป่าและสร้างความมั่นใจในการจัดการป่าของชุมชน ช่วยให้หลายฝ่ายเข้ามามีส่วนในการควบคุมดูแลการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างเหมาะสม และมีเจตนาที่จะส่งเสริมให้ราษฎรได้มีส่วนร่วมกับรัฐในการอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนาสถานะแวดล้อม รวมทั้งเป็นการส่งเสริมให้เกิดความร่วมมือในการช่วยรักษาระบบนิเวศ

การจัดการดูแลรักษาพื้นที่ป่าของชุมชนจะสำเร็จได้ ต้องได้รับการยกย่องยอมรับจากกลุ่มคนอื่นหรือหน่วยงานอื่นด้วยกฎหมายอันชอบธรรม กรอบกฎหมายที่สนับสนุนการจัดการป่าชุมชนได้ปรับเปลี่ยนแนวคิดที่ว่าทรัพยากรธรรมชาติทั้งหมดเป็นของรัฐและองค์กรของรัฐเท่านั้นที่มีสิทธิในการควบคุมและจัดการ มาสู่แนวคิดที่ว่าทรัพยากรธรรมชาติเป็นของส่วนรวม และชุมชนท้องถิ่นมีสิทธิและหน้าที่ร่วมกันในการอนุรักษ์และพัฒนาการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน

สำหรับสิทธิชุมชนนั้นรัฐควรยอมรับองค์กรชุมชน ซึ่งทำหน้าที่ดูแลจัดการทรัพยากรอยู่ก่อนแล้ว เช่น คณะกรรมการป่าชุมชน คณะกรรมการหมู่บ้าน หรือองค์กรชุมชนในรูปแบบอื่น ๆ และทำให้มีความชัดเจนมากขึ้นในบทบาทหน้าที่ ความรับผิดชอบ และรับรองการจัดการป่าที่มีประสิทธิภาพของชุมชน องค์กรรัฐควรมีหน้าที่ดูแลจัดการตามกฎหมายที่เงื่อนไขที่ชุมชนริเริ่มหรือด้วยวิธีการตามกฎหมายหรือทางนโยบาย รวมทั้งกระตุ้นให้กำลังใจ ภูมิใจชุมชนให้เข้ามาจัดการทรัพยากรภายใต้กฎหมายที่เน้นการควบคุมป้องกันไม่ให้เกิดการลงโทษ

ฉลาดชาย รมิดานนท์ และคณะ (2536) กล่าวไว้ว่า พื้นที่จังหวัดพะเยาเป็นชุมชนที่มีขนาดใหญ่และความเข้มแข็งของชุมชนมีน้อย แม้จะมีกลุ่มรักษาป่าซึ่งเป็นกลุ่มเดียวกับกลุ่มผู้ใช้น้ำ แต่

ก็ไม่สามารถต้านทานขบวนการตัดไม้เถื่อนระดับชาติได้ เจ้าหน้าที่ของโครงการไม่สามารถเข้าถึงชาวบ้านและไม่สามารถเก็บข้อมูลระดับลึก หรือวางแผนปฏิบัติการป่าชุมชนได้ ลักษณะงานที่เหมาะสมสำหรับชุมชนนี้ ไม่ใช่งานในพื้นที่ แต่ต้องเป็นงานในระดับสูงกว่าชุมชน โดยมีองค์กรระดับชาติมาประสานงานกับองค์กรชาวบ้านและศักยภาพในการจัดการป่าชุมชน ตลาดชายมีความเห็นว่าควรประกอบด้วย

1. อำนาจขององค์กรชาวบ้านในการจัดการทรัพยากร

ในทุกหมู่บ้านที่มีการอนุรักษ์และจัดการป่าชุมชนอย่างได้ผล เช่น ชุมชนต่าง ๆ ในการศึกษาจะปรากฏว่ามีลักษณะรวมกันประการหนึ่งคือชาวบ้านจะมีจารีตประเพณีซึ่งถือว่าเป็นกฎเกณฑ์ในการจัดการดูแลป่า ไม่ว่าหมู่บ้านนั้นจะมีองค์กรทางการในการดูแลรักษาป่าหรือไม่ ด้วยเหตุนี้จากกล่าวได้ว่าจารีตประเพณีเป็นสิ่งบ่งบอกถึงการแสดงออกของอำนาจชุมชน ซึ่งบางครั้งก็จะแสดงออกผ่านทางองค์กรของชาวบ้าน ทั้งที่เป็นทางการและเป็นองค์กรตามธรรมชาติ อย่างไรก็ตาม คำว่า “ชุมชน” ในที่นี้มีหลายความหมาย ชุมชนอาจหมายถึง หมู่บ้านเดียว หรือหลายหมู่บ้าน จารีตหรือกฎเกณฑ์ตามประเพณีนั้น จะแสดงอำนาจขององค์กรชุมชนในการจัดการป่าออกได้ 2 แนวทาง คือ 1) จำแนกพื้นที่ป่าออกเป็นประเภทต่าง ๆ และกำหนดขอบเขตอย่างชัดเจน เช่น เขตป่าอนุรักษ์ หรือ ป่าต้นน้ำ ป่าพิธีกรรมหรือป่าที่ตั้งของสิ่งศักดิ์สิทธิ์และป่าใช้สอยในลักษณะต่าง ๆ ตามความเชื่อของชาวบ้านในป่าแต่ละป่าจะมีพิธีกรรมคอยดูแลภายในขอบเขตของป่า ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นสัญลักษณ์แทนอำนาจชุมชนในการบังคับให้เป็นไปตามจารีต โดยที่ในป่าแต่ละประเภทจะมีการกำหนดแนวทางการใช้ประโยชน์ให้สมาชิกชุมชนทราบ เช่น เขียนเป็นลายลักษณ์อักษรเพื่อให้ทราบทั่วกัน โดยไม่ทำลายทรัพยากรและอำนวยความสะดวกให้ชุมชนและความเชื่อและวิถีคิดตามประเพณีมาเป็นแนวทางในการกำหนดกฎเกณฑ์ที่ใช้ในการจัดการทรัพยากรและที่ดินของหมู่บ้านด้วย 2) สิทธิการใช้ทรัพยากรร่วมกันแสดงออกในรูปของจารีตผสมผสานกับวิถีชีวิตของชุมชน เช่น ประเพณีการทำไร่หมุนเวียนสิทธิในป่าหัวไร่ปลายนาของเจ้าของนา สิทธิการใช้ประโยชน์จากป่าเพื่อการยังชีพ จากแนวทางการแสดงอำนาจขององค์กรชุมชนแสดงว่าชาวบ้านวิถีคิดและภูมิปัญญาที่จะสามารถดูแลรักษาป่าได้ คุณธรรมนี้จะผสมผสานกับวิถีชีวิตซึ่งวางอยู่บนรากฐานของการใช้ทรัพยากรส่วนรวมร่วมกันภายในขอบเขตของชุมชนจากกฎเกณฑ์ประเพณีต่าง ๆ ที่ชาวบ้านใช้จัดการทรัพยากรแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าชาวบ้านสังเกตและเข้าใจความเป็นไปในสภาพแวดล้อม สะสมความรู้และประสบการณ์และตกผลึกเป็นภูมิปัญญาและวิถีคิดที่ถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปยังคนอีกรุ่นหนึ่ง

2. บทบาทของผู้นำในการรักษาภูมิลักษณ์

นอกจากจารีตปฏิบัติต่าง ๆ ซึ่งถือเป็นกฎเกณฑ์ในการรักษาป่า อำนาจขององค์กรชาวบ้านยังสามารถแสดงออกเป็นรูปธรรมได้โดยผ่านบทบาทของผู้นำชุมชน ผู้นำเหล่านี้จะมีบทบาทอยู่ในองค์กรของชาวบ้านหลายรูปแบบ เช่น เป็นกรรมการเหมืองฝาย กรรมการหมู่บ้าน และสมาชิกของกลุ่ม ผู้อาวุโส ฯลฯ องค์กรทั้งหมดเหล่านี้มักจะเป็นกลุ่มธรรมชาติที่เกิดขึ้นมาเพื่อทำงานเฉพาะกิจโดยมีพื้นฐานส่วนใหญ่อยู่ที่กลุ่มเครือญาติ หรือกลุ่มที่รวมตัวกันตามธรรมชาติ

ความขัดแย้งในหมู่ผู้นำชี้ให้เห็นถึงความพยายามของชาวบ้านที่จะปรับตัวในการอนุรักษ์ป่าเมื่อต้องเผชิญหน้ากับการแย่งชิงทรัพยากรกับอำนาจภายนอกมากขึ้น ทำให้การรักษาป่าไม่ใช่การแก้ไขปัญหเฉพาะหน้าเท่านั้น แต่ต้องเป็นการทำงานระยะยาวเกี่ยวข้องกับการทำงานต่อรัฐการปรับตัวต่อการแก้ไขความขัดแย้งและการพัฒนาศักยภาพในการผลิตของชุมชนประเด็นเหล่านี้ทำให้การรักษาป่าไม่สามารถจำกัดอยู่ในแต่ชุมชนได้ หากจะต้องร่วมมือกับชุมชนอื่นในรูปเครือข่ายและองค์กรภายนอกมากขึ้น ดังนั้นบางชุมชนยังอาจมีแนวทางที่ลงตัวหรือเหมาะสมสำหรับชุมชนตนเองไม่ได้จึงปรากฏในรูปของความขัดแย้งระหว่างผู้นำอยู่

3. องค์กรชาวบ้านและการพัฒนาเครือข่ายในการจัดป่า

กลุ่มผู้นำต่าง ๆ รักษาผลประโยชน์ของชุมชน คณะกรรมการหมู่บ้านจะทำหน้าที่เป็นองค์กรจัดการป่าตามธรรมชาติของชาวบ้านเริ่มจะมีบทบาทจำกัดขณะที่ชาวบ้านจะหันไปเน้นบทบาทของคณะกรรมการหมู่บ้าน เพราะเป็นที่ยอมรับของราชการมากกว่าทำให้สามารถประสานงานกับหน่วยงานภายนอกต่าง ๆ ได้ดีเพื่อต่อรอรัฐบาลให้เข้ามาร่วมแก้ปัญหาการพัฒนาความสัมพันธ์กับชุมชนใกล้เคียง เพื่อสร้างความเป็นเครือข่ายที่สามารถเพิ่มพลังในการต่อรอร

ดังนั้น ชาวบ้านจึงหันมาสนใจเครือข่ายของชุมชน เพราะมีปัญหาการบุกรุกพื้นที่และลักลอบตัดไม้ในเขตบ้านอื่นอยู่เสมอ เป้าหมายหลักของเครือข่ายนี้ก็คือ การกำหนดเขตป่าของแต่ละชุมชนให้ชัดเจนและร่วมกันตัดสินใจปัญหาการบุกรุก โดยไม่ใช่กฎของบ้านใดบ้านหนึ่งเป็นเกณฑ์แต่อาศัยการเจรจาต่อรอกันเพื่อให้สามารถแก้ไขปัญหาได้ดีขึ้น นอกจากนั้นเครือข่ายยังจะเพิ่มอำนาจต่อรอกับนายทุนที่กำลังเข้ามาคว้านซื้อที่ดินในบริเวณใกล้เคียง ไม่ให้บุกรุกป่าและผันน้ำจากคอกไปใช้เฉพาะที่ดินส่วนตัว ชาวบ้านต้องการแก้ไขปัญหการตัดไม้เอง เพราะสามารถรู้ความต้องการที่แท้จริงและป้องกันมิให้มีการลักลอบตัดไม้ขาย

มงคล ด้านธานินทร์ และคณะ (2536) กล่าวไว้ในป่าชุมชนในประเทศไทย แนวทางการพัฒนา เล่ม 3 ป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือว่า ความหมายป่าชุมชน พื้นที่ป่าที่ชาวบ้านอาศัยและทำมาหากินอยู่ ในการนี้ทำให้ชาวบ้านรู้สึกผูกพันในทรัพยากรป่า เป็นพื้นที่ป่าชาวบ้านเลือกใช้ประโยชน์ โดยไม่ได้ครอบครองพื้นที่ป่าทั้งหมด แต่ได้เลือกใช้ตามความจำเป็นของชุมชน

เป็นพื้นที่ที่ชาวบ้านสามารถจำแนกชนิดและขนาดของพื้นที่ได้ การเกิดขึ้นของป่าชุมชนเกิดขึ้นได้หลายรูปแบบ คือเกิดขึ้นตามวัฒนธรรมความเชื่อ ที่มีการกำหนดพื้นที่พร้อม ๆ กับการตั้งชุมชน โดยชุมชนร่วมกันกำหนดพื้นที่ พื้นที่ป่าช้า พื้นที่ป่าวัสดุ ฯลฯ ตั้งแต่เริ่มมาตั้งถิ่นฐานครั้งแรกเกิดขึ้นตามระบบนิเวศวิทยา ป่าชุมชนเกิดขึ้นตามระบบนี้มักเป็นป่าที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ต้นน้ำลำธาร ป่าที่ช่วยในการป้องกันการกัดเซาะริมฝั่งแม่น้ำและป่ากำบังลม เป็นต้น ส่วนใหญ่จะเกิดขึ้นภายหลังชุมชนตั้งถิ่นฐานแล้วและเริ่มมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างป่ากับสภาพแวดล้อม จึงได้มีการกำหนดเขตพื้นที่ไว้เกิดขึ้นตามความจำเป็นในการใช้สอย ป่าชุมชนที่เกิดขึ้นในลักษณะนี้จะเกิดขึ้นจากการที่ชุมชนได้ร่วมกันใช้ประโยชน์มาเป็นเวลานานและรับรู้ร่วมกันว่าควรจะเป็นพื้นที่เพื่อใช้ประโยชน์ต่าง ๆ เช่น ป่าใช้สอย ป่าทำเลเลี้ยงสัตว์ สำหรับเก็บเห็ด ฯลฯ บริเวณป่าเหล่านี้ไม่เหมาะกับการลากถางทำไร่

การใช้ประโยชน์ในป่าชุมชนชาวบ้านมีการเลือกใช้พื้นที่ป่าชุมชนเพื่อประโยชน์เพื่อเป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร เช่น ป่าอนุรักษ์ต้นน้ำลำธารหรือป่าพัฒนาแหล่งต้นน้ำเพื่อเป็นสถานประกอบพิธีกรรมตามวัฒนธรรมและความเชื่อ เช่น วัดป่าเขตอกภัยทาน ป่าช้า เป็นต้น เพื่อเป็นที่สำหรับการทำมาหากิน เช่น ทำเลเลี้ยงสัตว์ พื้นที่เก็บเห็ด ฯลฯ เพื่อเป็นพื้นที่สำหรับใช้สอยของชุมชน เช่น ป่าใช้สอย เป็นต้น ระดับกรรมสิทธิ์ในป่าชุมชนมี 3 ระดับ คือ 1. ป่าชุมชนที่หลายชุมชนใช้ประโยชน์ร่วมกัน 2. ป่าชุมชนที่คนในชุมชนถือกรรมสิทธิ์และใช้ประโยชน์ร่วมกันและ 3. ป่าชุมชนที่คนในชุมชนไม่มีกรรมสิทธิ์แต่สามารถใช้ประโยชน์ร่วมกันได้ภายในเกณฑ์ที่ชุมชนร่วมกันกำหนด

ในชุมชนแต่ละแห่งจะมีการจัดการป่าแตกต่างกันไปตามความต้องการ ซึ่งบางชุมชนมีวัตถุประสงค์ในการจัดการที่หลากหลายขึ้นอยู่กับสภาพพื้นที่ สภาพป่า วัฒนธรรมหรือความเชื่อ และวัตถุประสงค์หลักในการใช้สอย เช่น ในพื้นที่สูงชันและเป็นแหล่งต้นน้ำ ชุมชนก็มักจะจัดการป่าบริเวณนี้เพื่อเป็นป่าต้นน้ำ จำกัดการใช้ประโยชน์ เพื่อไม่ให้เกิดการชะล้างหน้าดินและให้ป่าคงความสมบูรณ์มากที่สุด ชุมชนในที่สูงหลายแหล่งที่ยังคงวัฒนธรรมเดิมไว้โดยไม่ล่มสลายจากการพัฒนาที่ไม่ยั่งยืน เพราะได้มีการรักษาป่าตามวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมาแต่ครั้งบรรพบุรุษ

ป่าที่จัดการอย่างเหมาะสมสอดคล้องกับระบบนิเวศและวัฒนธรรมของพื้นที่ที่จะยิ่งเพิ่มความสมบูรณ์และยังเกิดประโยชน์ ความสมบูรณ์ของป่าไม่ใช่เกิดจากการปล่อยให้ธรรมชาติดูแล เพราะมีการคุ้มครองจัดการที่เหมาะสม การจัดการยังช่วยเพิ่มคุณค่าและประโยชน์ใช้สอยทางสังคมและเศรษฐกิจและลดความเสียหายจากภัยธรรมชาติได้อีกด้วย

ในการจัดป่าชุมชนอย่างมีประสิทธิภาพ ชุมชนต้องตกลงกันให้ได้ว่าจะตัดหรือใช้อะไร ใช้ที่ไหนได้บ้าง จะเหลืออะไรไว้แค่ไหนและจะช่วยบำรุงรักษาป่าอย่างไร จะรู้ได้อย่างไรว่าการใช้

ประโยชน์จะไม่ส่งผลกระทบต่อป่า โดยการจัดการป่าไม้อย่างยั่งยืนจะต้องยึดหลักอยู่เสมอว่าต้องมีไม้รุ่นใหม่เกิดขึ้นมาทดแทน และมีผลผลิตจากป่าอย่างสม่ำเสมอ

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยทั่วไป บนแนวคิดหลัก 4 ประการ คือ 1. การวางแผนทรัพยากร 2. การจัดสรรทรัพยากร 3. การวางกฎเกณฑ์และการควบคุมบังคับและ 4. การรับรองสิทธิเหนือทรัพยากร แต่ก่อนรัฐอ้างสิทธิเหนือทรัพยากรตามกฎหมายและทำการผูกขาดหรือจำกัดการจัดการทรัพยากรไว้เพียงองค์กรรัฐฝ่ายเดียว ในลักษณะของระบบรวมศูนย์อำนาจทำให้เกิดปัญหาความขัดแย้งระหว่างกฎหมายของรัฐกับจารีตประเพณีและสิทธิของชุมชนตามการจัดการทรัพยากรลักษณะรวมศูนย์ และยังเอื้ออำนาจประโยชน์แก่ผู้มีอิทธิพลและภาคอุตสาหกรรมมากกว่าจะตอบสนองความต้องการของชุมชน เช่น รัฐมองป่าแยกออกจากคนและชุมชน หรือการที่รัฐอ้างสิทธิเหนือที่ดินและป่าทั้งหมดแต่มิได้ใช้ประโยชน์ กลับนำสิทธินั้นไปให้บุคคลภายนอกอื่น ๆ ที่ไม่ได้รักษาทรัพยากรมาตั้งแต่ต้นมาใช้ประโยชน์ แนวทางการจัดการทรัพยากรในลักษณะนี้จึงขัดแย้งระหว่างชุมชนกับรัฐ และการไม่ยอมรับกฎหมายและนโยบายของรัฐชุมชน

2.3 แนวคิดการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชน

ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชน

เสน่ห์ จามริก และคณะ (2536) ได้ให้ความหมายของ การมีส่วนร่วมของประชาชนไว้ว่าการมีส่วนร่วมของประชาชนที่แท้จริงนั้น คือ การที่ประชาชนมีโอกาสอย่างมีอิสระ ปราศจากการแทรกแซง การครอบงำ บังคับ ให้ได้พัฒนาขีดความสามารถของตนในการจัดแจงใช้ควบคุมระบบทรัพยากร และปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ในชุมชนมาใช้ประโยชน์ เพื่อการดำรงชีพตามความจำเป็นอย่างสมศักดิ์ศรีในฐานะสมาชิกของสังคม ซึ่งเป็นการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ และภูมิปัญญา ซึ่งแสดงออกในรูปของการตัดสินใจที่จะกำหนดวิถีชีวิตของตนอย่างเชื่อมั่น เพื่อเป้าหมายแห่งการพึ่งตนเองได้ในที่สุด

ยูวัฒน์ วุฒิเมธี (2526 : 26) ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมว่า หมายถึง การเปิดโอกาสให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการคิดริเริ่ม การพิจารณาตัดสินใจ การร่วมปฏิบัติ และการรับผิดชอบในเรื่องต่าง ๆ อันมีผลกระทบมาถึงตัวประชาชนเอง และการที่จะสามารถทำให้ประชาชนเข้าร่วมกิจกรรมเพื่อแก้ปัญหา และนำมาซึ่งสภาพความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นแล้ว จำเป็นที่จะต้องรับปรัชญามนุษย์ทุกคนต่างก็ปรารถนาที่จะอยู่ร่วมกับผู้อื่นอย่างมีความสุข ได้รับการปฏิบัติอย่างเป็นธรรมและเป็นที่ยอมรับของผู้อื่นและพร้อมที่จะอุทิศตนเพื่อกิจกรรมกลุ่ม ขณะเดียวกันก็ต้องยอมรับด้วยความบริสุทธิ์ใจว่า มนุษย์นั้นสามารถพัฒนาได้ถ้ามีโอกาสและการชี้แนะที่ถูกต้อง

บัญญัติ แก้วส่อง (2531) ได้เสนอวิธีการจำแนกพฤติกรรมการมีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาออกเป็น 10 แนวทาง คือ

1. การจำแนกตามขั้นตอนของการมีส่วนร่วม 5 ขั้นตอน คือ การมีส่วนร่วมในขั้นริเริ่มโครงการ การมีส่วนร่วมในขั้นวางแผนโครงการ การมีส่วนร่วมในขั้นดำเนินโครงการ การมีส่วนร่วมในขั้นรับผลที่เกิดจากโครงการ การมีส่วนร่วมในขั้นประเมินโครงการ

2. การจำแนกตามระดับความเข้มของการมีส่วนร่วม มี 3 ระดับคือ การมีส่วนร่วมเทียม (pseudo-participation) การมีส่วนร่วมบางส่วน (partial-participation) การมีส่วนร่วมที่แท้จริง (genuine-participation)

3. การจำแนกตามประสิทธิผลของการมีส่วนร่วม ประสิทธิผลของการมีส่วนร่วมพิจารณาจากความพยายามที่บุคคลทุ่มเทให้แก่การทำงานในโครงการจนโครงการนั้นประสบความสำเร็จ โดยวัดจากการรับรู้ของสังคมอื่น ๆ ในลักษณะของสังคมมิติ (sociometry) ว่าการดำเนินโครงการในแต่ละขั้นตอน มีบุคคลใดบ้างที่ทุ่มเทความพยายามจนการดำเนินโครงการในแต่ละขั้นตอนประสบความสำเร็จ

4. การจำแนกตามระดับความถี่ของการมีส่วนร่วม ความถี่ของการมีส่วนร่วมแบ่งออกเป็น 2 ระดับ คือ ระดับบุคคลพิจารณาจากจำนวนครั้งที่บุคคลเข้าร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ และระดับชุมชนพิจารณาจากจำนวนของผู้เข้าไปมีส่วนร่วม

5. จำแนกตามพิสัยของกิจกรรมที่เข้าไปมีส่วนร่วม พิสัยของกิจกรรมพิจารณาจากช่วงของการมีส่วนร่วมในกิจกรรม กล่าวคือ พิจารณาว่าการมีส่วนร่วมในการกระทำกิจกรรมมีตลอดช่วงระยะเวลาที่กิจกรรมดำเนินอยู่หรือไม่ ทั้งนี้เพื่อให้ภาพของการมีส่วนร่วมในการกระทำกิจกรรมชัดเจนมากกว่าการพิจารณาเฉพาะความถี่ของการมีส่วนร่วมแต่เพียงอย่างเดียว

6. จำแนกตามระดับความสมัครใจในการเข้าไปมีส่วนร่วม มี 3 ระดับ คือ การมีส่วนร่วมโดยสมัครใจ การมีส่วนร่วมโดยการถูกชักนำ การมีส่วนร่วมโดยการบังคับ

7. จำแนกตามระดับขององค์การที่เข้าไปมีส่วนร่วม มี 3 ระดับ คือ การมีส่วนร่วมในระดับล่างขององค์การ การมีส่วนร่วมในระดับกลางขององค์การ การมีส่วนร่วมในระดับสูงขององค์การ

8. การจำแนกตามประเภทของผู้เข้าไปมีส่วนร่วม ประเภทของผู้เข้าไปมีส่วนร่วมนั้นพิจารณาจากคุณลักษณะของผู้เข้าไปมีส่วนร่วม เพศ อายุ สถานภาพครอบครัว การศึกษา ชั้นชั้นทางสังคมระดับรายได้ ระยะเวลาอยู่อาศัย ฯลฯ

9. จำแนกตามรูปแบบของการวางแผนมี 2 ลักษณะ คือ การวางแผนแบบบนล่าง (Top-down-planning) การมีส่วนร่วมจะน้อยอำนาจในการตัดสินใจจะอยู่ที่ชั้นชั้นนำระดับสูง และการวางแผนแบบล่างขึ้นบน (bottom-up planning) การมีส่วนร่วมจะมากเพราะอำนาจในการตัดสินใจจะอยู่ที่ระดับล่าง

10. การจำแนกตามรูปแบบของการมีส่วนร่วมมี 2 รูปแบบ คือ การมีส่วนร่วมโดยตรง การมีส่วนร่วมโดยทางอ้อมผ่านผู้แทน

จากที่กล่าวมาข้างต้นพอที่จะสรุปได้ว่า การมีส่วนร่วมของประชาชน หมายถึง การให้ประชาชน ทั้งในรูปส่วนบุคคล กลุ่มคน ชมรม สมาคม มูลนิธิ และองค์การอาสาสมัครรูปต่าง ๆ เข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องในการดำเนินงานเรื่องใดเรื่องหนึ่งหรือหลายเรื่องร่วมกัน เช่น ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจแก้ปัญหาของตนเอง ร่วมทำการพัฒนา ร่วมรับผลประโยชน์

2.4 แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนและความเข้มแข็งของชุมชน

สุรวุฒิ ปัดโรสง (2542) ยังได้ให้ความหมายของความเข้มแข็งของชุมชนในเชิงอุดมการณ์ไว้ดังนี้

1. มีสามารถพึ่งตนเองได้ คือ สามารถที่จะทำอะไรได้ด้วยตนเอง และนอกเหนือจากนั้นยังสามารถที่จะปรับเปลี่ยนไปตามสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปด้วย เป็นชุมชนที่สามารถปรับตัวแก้ปัญหาได้อย่างต่อเนื่อง
2. เป็นชุมชนที่สามารถเรียนรู้ ถ่ายทอดประสบการณ์ และปรับตัวจนสามารถแก้ไขปัญหของชุมชนได้อย่างต่อเนื่อง
3. ชุมชนที่เข้มแข็งนั้นต้องสามารถพึ่งตนเองได้ อันเป็นลักษณะที่ชุมชนสามารถดำเนินหรือจัดการตนเองได้ ไม่ต้องรอหรืออาศัยคนจากภายนอกชุมชน ต้องสามารถคิด สามารถวางแผน หรือกำหนดการดำเนินการหรือการจัดการชีวิตของชุมชนโดยคนในชุมชนและเพื่อชุมชนได้ การจัดการตนเองนี้ได้เป็นศักยภาพของชุมชน ไม่ต้องรอรับความช่วยเหลือจากที่อื่น ไม่ว่าจะจากรัฐหรือเอกชนอื่น ๆ ไค
4. เป็นชุมชนที่อยู่ได้แบบพออยู่พอกิน เป็นชุมชนที่มีระบบผลิตเป็นของตนเองมีเทคโนโลยีเป็นของตนเอง และสามารถใช้ได้เหมาะสม ซึ่งสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมในการผลิตของชุมชนได้ หากมีผลผลิตเหลือจากการบริโภคก็จะนำไปขาย ต้องไม่เป็นหนี้และไม่มี การฟ่อนคอกเบี้ย

5. มีวัฒนธรรมเป็นรากฐานของชุมชน หมายความว่า มีวัฒนธรรมเป็นทุนของชีวิตในชุมชน ที่มีการผลิตขึ้นมาเพื่อใช้เป็นอุปกรณ์สำหรับการอยู่รอดและดำรงอยู่ของชุมชนอย่างมีคุณธรรม ซึ่งจะมีสถาบันทางสังคมเป็นผู้ผลิตซ้ำหรือดำเนินการตามหน้าที่คือ วัด โรงเรียน และครอบครัวญาติในชุมชน

6. มีอำนาจที่จะปะทะกับคนอื่น หรือคนภายนอกชุมชน ไม่มีการเสียเปรียบนั่นคือความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับชุมชนอื่นหรือกับรัฐนั้น ๆ นอกจากนั้นชุมชนยังต้องมีอำนาจในการต่อรองต่อต้านหรือคัดค้านอิทธิพล อำนาจนอกชุมชน เพื่อที่จะสามารถรักษาผลประโยชน์ หรือวัตถุประสงค์ร่วมกันของชุมชนไว้

7. ชุมชนมีส่วนร่วมในการทำกิจกรรมของชุมชนอย่างมีจิตสำนึกร่วมกัน ไม่มีการแปลกแยก เป็นการมีส่วนร่วมโดยมีพื้นฐานของวัฒนธรรมชุมชนอันเป็นรากแก้วที่ยังรากลึกหรือเป็นสายโลหิตหล่อเลี้ยงชุมชนที่ยึดโยงให้ชุมชนดำรงอยู่ได้ และการมีส่วนร่วมนอกจากจะอาศัยความสัมพันธ์ที่อยู่บนรากฐานของวัฒนธรรมการเป็นเครือญาติ อันเป็นความสัมพันธ์ในแนวราบแล้ว ยังต้องอาศัยผู้นำที่เข้มแข็ง มีศีลธรรม และมีความสามารถพิเศษ มิฉะนั้นแล้วคนในชุมชนจะรู้สึกโดดเดี่ยว

8. มีทรัพยากรธรรมชาติและคน ซึ่งสามารถจัดเก็บข้อมูลได้ด้วยตนเองอย่างมีประสิทธิภาพ นั่นคือมีอำนาจในการเข้าถึงและใช้ได้ นอกจากนั้นยังต้องมีกระบวนการจัดการอย่างมีทักษะ ซึ่งเป็นกระบวนการที่ได้รับการถ่ายทอดสะสมกันมาเป็นระยะเวลาช้านาน ในเชิงภูมิปัญญาท้องถิ่น

อนึ่ง นาคะบุตร (2533) ซึ่งได้ศึกษาถึงปัจจัยที่ทำให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็งได้นั้น ชุมชนจะต้องมีการพัฒนาศักยภาพในการแก้ไขปัญหาของตนเอง และได้สรุปผลการศึกษาไว้ว่า ประชาชนนั้นจะมีบทบาทในการจัดการตนเองในเรื่องของการแก้ไขปัญหาการจัดการเรียนรู้ หากทางออกในเชิงวัฒนธรรม โดยได้ประสบทั้งความสำเร็จและความล้มเหลวมากมายทั้งในด้านความรู้ ทักษะ และทัศนคติ กล่าวคือ กระบวนการในการพัฒนาของชุมชนชนบทให้เกิดความเข้มแข็งว่า ในการพัฒนาชุมชนให้เกิดมีพลังในการพัฒนาไปในทิศทางต่างๆ ได้นั้น จำเป็นที่จะต้องมีองค์ประกอบดังนี้

1. ประชาชน โดยประชาชนจะเป็นศูนย์กลางของงานพัฒนา เช่นเดียวกับนักวิจัย นักวิชาการ มิใช่เป็นเครื่องมือหรือผู้ถูกกระทำแต่เพียงฝ่ายเดียว มิใช่คนนอกที่ยึดเหยียดความคิด และแนวทางในการปฏิบัติเข้าไปให้ประชาชน

2. ศักยภาพ เป็นพลังภายในของประชาชน หากไม่ศรัทธาก็ไม่มีการค้นหา ได้แก่ ข้อสรุปง่ายๆ ว่า “ประชาชนต้องโง่ จน เจ็บ” ถ้าเป็นเช่นนั้นจริง คนในชนบทจะยืนหยัดอยู่

ท่ามกลางธรรมชาติ และสังคมมานับร้อย ๆ ปีได้อย่างไร คนในชนบทเป็นครู หมอ ผู้นำทาง พิธีกรรม นักปกครอง นักวิจัยและอีกหลายอย่าง เพียงแต่แตกต่างกันตามเนื้อหาหรือรูปแบบ

3. เครือข่าย คือ การรวมกลุ่มของบุคคลในชนบท บุคคลระหว่างชุมชน กลุ่มของชุมชน แต่ละชุมชน ซึ่งแบ่งออกตามพื้นที่เขต ตำบล อำเภอ จังหวัด ภาคและทั้งประเทศ ตามประเด็นของแต่ละกลุ่ม ได้แก่ พื้นที่ทำการเกษตรกรรม พื้นที่อนุรักษ์ป่าและทรัพยากรธรรมชาติเหมืองฝาย การรักษาโดยใช้สมุนไพรพื้นบ้าน เป็นต้น นอกจากนั้นการสร้างเครือข่ายยังเป็นกระบวนการเรียนรู้ การแลกเปลี่ยนประสบการณ์ การระดมแลกเปลี่ยนปัจจัยพื้นฐานต่าง ๆ และการรวมพลังเพื่อต่อรองกับกลุ่มอื่นๆ ในสังคม

4. กระบวนการเรียนรู้ คือกระบวนการอันมีรากฐานอยู่ที่ประเพณี วัฒนธรรมท้องถิ่น ไม่ได้แยกแยะระหว่างการเรียนรู้กับวิถีชีวิต กระบวนการเรียนรู้เกิดจากท้องถิ่นช่วยให้บุคคลสามารถดำเนินชีวิตอยู่ได้ องค์ประกอบที่สำคัญคือ ภูมิปัญญาพื้นบ้าน การปฏิบัติตามแบบแผนของผู้รู้ ผู้ช่วยให้บุคคลสามารถดำเนินชีวิตอยู่ได้ การอบรมสั่งสอนในบริบททางสังคมวัฒนธรรมที่มีอยู่จริง กระบวนการนี้ได้ถูกปรับตามสภาพการณ์สังคมที่เปลี่ยนแปลงไป การคมนาคมและการติดต่อที่สะดวกยิ่งขึ้น ทำให้การไปมาหาสู่ การดูงาน การร่วมกันทำ การข้ามเขตแดนของชุมชน เป็นไปได้มากขึ้น เนื้อหาและวิธีการหลายอย่างในกระบวนการนี้ก็ปรับตามความต้องการและสภาพการณ์ที่เป็นจริงของชาวบ้านในท้องถิ่นแต่ละท้องถิ่น เพื่อจุดมุ่งหมายของการพึ่งตนเอง และการพึ่งพากันอย่างมีศักดิ์ศรี

5. ตัวแบบ เป็นประสบการณ์ที่เป็นทั้งนามธรรมและรูปธรรมของกลุ่มบุคคลกลุ่มชน และเครือข่าย ได้ผ่านการหล่อหลอมขึ้นมาในระดับหนึ่ง เป็นแรงบันดาลใจให้ได้รู้ ได้ยิน ได้พบได้เห็นและสัมผัสให้เกิดการกระทำในลักษณะเดียวกันหรือคล้ายกัน จากตัวอย่างแบบย่อยของประเด็นย่อยจากบุคคล ชุมชน ซึ่งกลุ่มนำไปสู่ตัวแบบการพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองในระดับภูมิภาคและประเทศ

6. องค์ความรู้ใหม่ เกิดจากกระบวนการวิภาษวิธีแห่งการปฏิบัติ และการไตร่ตรอง ประสบการณ์อันเป็นตัวแบบต่าง ๆ ประการหนึ่ง ประกอบกับการวิเคราะห์ภาพรวมในระดับใหญ่ หรือ มหภาค อีกประการหนึ่งเกิดจากการหล่อหลอมความคิดที่เริ่มจากข้างล่างไปสู่ข้างบน สร้างแนวคิดระดับมหภาคใหม่ อันเริ่มจากจุลภาคกลายเป็นพลังและรากฐานแห่งวิภาษวิธี

1. ในด้านความรู้พบว่า ในชุมชนชนบทเองมีการสะสมและถ่ายทอดความรู้ที่สามารถตอบปัญหา และการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน ได้ในระดับหนึ่ง บางหมู่บ้านมีการผลิต การคิดค้นประยุกต์ ความรู้ทางการเกษตรร่วมกับความรู้ที่ได้รับจากภายนอก มีการลองผิดลองถูกอยู่ตลอดเวลาในหมู่บ้าน ผู้นำชาวบ้าน ปัญหามหาชนชาวบ้าน นักเทคนิคพื้นบ้านในหมู่บ้านอาวุโส

2. การเปลี่ยนทัศนคติชาวบ้านในหลาย ๆ กรณี พบว่าสามารถเปลี่ยนทัศนคติของชาวบ้านได้ โดยจะต้องทำผ่านผู้นำที่มีบารมี ผู้ที่เป็นที่เคารพเชื่อถือศรัทธาของคนในหมู่บ้านนั้น ๆ เช่น ผู้ใหญ่ กำนัน เจ้าอาวาส เป็นต้น

ดังนั้น การที่ชุมชนเกิดความเข้มแข็งขึ้นมา นั้น ชุมชนจำเป็นที่จะต้องมีความรู้พื้นฐานในเรื่องของศักยภาพในการแก้ไขปัญหาของชุมชนด้วยตนเองก่อน แล้วจึงค่อยพัฒนาศักยภาพเหล่านั้นให้เข้มแข็งมากขึ้น จนเกิดเป็นพลังในการต่อรองหรือพลังในการจัดการกับปัญหาของชุมชนตนเอง

โดยสรุปแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเป็นปัจจัยหนึ่งที่มีผลต่อความเข้มแข็งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน เนื่องจากวัฒนธรรมชุมชนก่อให้เกิดการพัฒนาศักยภาพในการพึ่งพาตนเอง เป็นความร่วมมือในการแก้ไขปัญหาความยากจน ซึ่งความสัมพันธ์ในเครือญาติเป็นแรงผลักดันให้เกิดเป็นการรวมกันของชุมชนได้อย่างรวดเร็ว เมื่อได้รับการประสานความคิดจากผู้นำชุมชน ทำให้ชุมชนมีพลังในการร่วมกันคิดหาสาเหตุและแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นภายในชุมชน เนื่องจากความเป็นเครือญาติเดียวกันหรืออยู่ในชุมชนเดียวกัน จะมีความผูกพันกัน พร้อมทั้งจะเข้าช่วยเหลือหากคนในชุมชนมีปัญหาได้รับความเดือดร้อน

2.5 แนวเงื่อนไขการเกิดและความสำเร็จของป่าชุมชน

ฉลาดชาย รมิตานนท์ และคณะ (2536) ได้สรุปเงื่อนไขการเกิด และความสำเร็จของป่าชุมชนไว้ 8 ประการดังนี้

1. มีความเป็นชุมชนสูง กล่าวคือ นอกจากชุมชนจะตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยร่วมกันแล้วยังมีความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างสมาชิกของชุมชนอย่างแนบแน่น ตำนึกความเป็นชุมชนอาจสะท้อนออกมาในรูปของความเชื่อ อุดมการณ์ และพิธีกรรมที่ชุมชนยึดถือ และปฏิบัติร่วมกัน เช่น พิธีกรรมเลี้ยงผีขุนน้ำ พิธีกรรมเช่นผีปู่ตา เป็นต้น

2. มีทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ที่อยู่ในสภาพที่ใช้ได้หรือยังมีสภาพเพียงพอที่จะฟื้นคืนกลับสู่ความอุดมสมบูรณ์ได้อย่างยั่งยืน ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า มีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับการผลิตทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ในลักษณะที่เอื้ออำนวยต่อการผลิตในภาคเกษตรของชุมชนอยู่

3. การมีผลประโยชน์ร่วมกัน การอนุรักษ์ของชาวบ้านมีพื้นฐานมาจากการมีผลประโยชน์ร่วมกันในการใช้ทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า เพื่อการเกษตร และการใช้ผลผลิตจากป่าในชีวิตประจำวัน เช่น เป็นแหล่งอาหาร ไม้สำหรับก่อสร้างบ้านเรือน เชื้อเพลิง และของป่าอื่น ๆ เป็นต้น

4. มีจิตสำนึกในการรักษาป่าที่ไม่เพียงพอแต่มีความเข้มแข็ง และลึกซึ้ง มากกว่าการมีผลประโยชน์ร่วมกัน หากแต่ยังครอบคลุมถึงอุดมการณ์ความเชื่อ และการพิทักษ์สิทธิชุมชนและสิทธิ

ธรรมชาติในทางเป็นมนุษย์ ไม่ให้ถูกก้าวล่วงล้ำจากบุคคลภายนอกจิตสำนึกในการรักษาป่า อาจเกิดขึ้นจากเงื่อนไขบังจ้อยต่าง ๆ มากมาย เช่น เกิดจากประเพณีความเชื่อ และการผลิตซ้ำของอุดมการณ์ สืบทอดต่อกันมา เกิดจากความจำเป็นในการป้องกันรักษาคุณภาพของระบบนิเวศชุมชน เกิดจากปัญหาภัยแล้งหรือเกิดจากการต่อต้านการรุกรานจากภายนอกในการแย่งชิงทรัพยากร เช่น การต่อต้านโครงการของรัฐ การต่อต้านสัมปทานทำไม้ การต่อต้านธุรกิจเอกชน การแย่งชิงทรัพยากรกับชุมชนใกล้เคียง เป็นต้น

5. มีผู้นำชุมชนทั้งผู้นำทางธรรมชาติ และเป็นผู้ที่เป็นทางการที่มีความเข้มแข็ง และมีภูมิปัญญาสูง เพราะผู้นำภายนอกจะสามารถควบคุม และรักษากฎระเบียบต่าง ๆ ของชุมชนได้แล้ว ยังต้องสามารถปรับใช้ภูมิปัญญา และจารีตประเพณีท้องถิ่นให้เข้ากับสภาพการณ์ทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ยิ่งไปกว่านั้นคุณลักษณะที่สำคัญที่สุดของผู้นำชุมชน คือ การทำงานบนพื้นฐานของการรักษาผลประโยชน์ของชุมชน โดยส่วนรวมเป็นหลัก

6. มีการจัดตั้งองค์กรประชาชน อาจเป็นองค์กรตามประเพณีหรือองค์กรทางการที่รัฐจัดตั้งขึ้น โดยมีหน้าที่รับผิดชอบในด้านการจัดการทรัพยากรอย่างเหมาะสม และเป็นธรรมดาเงื่อนไขที่แตกต่างกันออกไป ทั้งในด้านระบบนิเวศ เศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรมของแต่ละท้องถิ่น การทำงานขององค์กรชาวบ้านมักวางอยู่บนพื้นฐานของภูมิปัญญาดั้งเดิม จารีตประเพณี และประสบการณ์ที่สั่งสมสืบทอดกันมา

7. มีจารีตของการจัดทรัพยากรที่ถือว่า ทรัพยากรเป็นสิทธิและทรัพย์สินร่วมของชุมชน ชุมชนบ้านป่าในอดีตมีจารีตของการจัดทรัพยากรที่ถือว่าทรัพยากรธรรมชาติทั้งหมดเป็นทรัพย์สินร่วมของชุมชนและชุมชนมีสิทธิในการดูแลจัดการออกกฎเกณฑ์เพื่อควบคุมการใช้ ประโยชน์ชุมชนที่สามารถรักษาป่าไว้ได้มักจะเป็นชุมชนที่ยึดมั่นในจารีตประเพณีว่า ป่าเป็นของชุมชน ผู้ที่รักษาป่าเท่านั้นจึงจะมีสิทธิในการจัดการเพื่อหาผลประโยชน์อย่างยั่งยืน และเป็นธรรมต่อสมาชิกชุมชน

8. มีระบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน และเป็นธรรม ในระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชน ประกอบด้วยหลักการจัดการ วิธีการจัดการ และรูปแบบของการจัดการ หลักการจัดการทรัพยากรของชุมชนตั้งอยู่บนพื้นฐานของ 1. การยอมรับจารีตประเพณีสิทธิชุมชน 2. การคำนึงถึงผลประโยชน์ร่วมกันของสมาชิก และความเป็นธรรมทางสังคม 3. ความยั่งยืนของระบบการผลิตและความสมดุลของระบบนิเวศ และ 4. การมีส่วนร่วมของสมาชิกทั้งหมดของชุมชน

ชูชัย สมิทธิไกร (2542) กล่าวถึงเงื่อนไขที่นำไปสู่ความสำเร็จในการจัดการทรัพยากร และสิ่งแวดล้อมโดยชุมชนไว้ 4 ประการ ดังนี้ 1. ทรัพยากรนั้นอยู่ภายใต้การควบคุมของชุมชน

2. ชุมชนต้องพึ่งอาศัยทรัพยากรนั้น 3. การดำรงอยู่ของชุมชนนั้นต้องมีเครือข่าย มีปฏิสัมพันธ์ทางสังคมและมีบรรทัดฐานร่วมกัน และ 4. ชุมชนกฎระเบียบและกระบวนการที่เหมาะสม นอกจากนี้

การเกิดองค์การชุมชนในการอนุรักษ์ป่าของชุมชนมีเงื่อนไขหลักอยู่ 2 ประการ คือ เงื่อนไขที่เกิดขึ้น จากภายในชุมชนเองและมีเงื่อนไขที่เกิดขึ้นจากภายนอกชุมชนแต่มีผลกระทบต่อคนในชุมชน เงื่อนไข ที่เกิดขึ้นจากภายในชุมชนเองและเงื่อนไขที่เกิดขึ้นจากภายนอกชุมชนแต่มีผลกระทบต่อคนในชุมชน เงื่อนไขภายในชุมชนคือการได้รับผลประโยชน์จากป่าทั้งทางตรงและทางอ้อม ซึ่งประโยชน์อาจเป็นทั้งประโยชน์เศรษฐกิจหรือผลประโยชน์ทางสังคมและบทบาทและความสามารถของผู้นำ ซึ่งเป็นส่วนสำคัญในการกระตุ้นชาวบ้านให้มีจิตสำนึกในการอนุรักษ์ป่า ส่วนเงื่อนไขภายนอกชุมชนนั้นก็คือภัยธรรมชาติอันเนื่องจากการกระทำของคนบางกลุ่มและมีผลทำให้คนในชุมชนได้รับความเดือดร้อน ทำให้สมาชิกผู้ที่ได้รับความเดือดร้อนได้เข้ามาแย่งชิงทรัพยากร เช่น การสัมปทาน การบุกรุกส่งผลกระทบต่อดำรงชีวิตของคนในชุมชน และบทบาทของเจ้าหน้าที่และหน่วยงานภายนอก

เสน่ห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ (2536) ได้สรุปเงื่อนไขการเกิดและความสำเร็จของป่าชุมชน ไว้ 8 ประการดังนี้ 1. มีความเป็นชุมชนสูง 2. มีทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ที่อยู่ในสภาพที่ใช้ได้ หรือยังมีสภาพเพียงพอที่จะฟื้นคืนกลับสู่ความอุดมสมบูรณ์ได้อย่างยั่งยืน 3. การมีผลประโยชน์ร่วมกัน 4. มีจิตสำนึกในการรักป่าสูง 5. ผู้นำชุมชนทั้งผู้นำทางธรรมชาติและผู้นำที่เป็นทางการที่มีความเข้มแข็งและภูมิปัญญาสูง 6. มีการจัดตั้งองค์กรประชาชนอาจเป็นองค์กรตามประเพณีหรือองค์กรทางการที่รัฐจัดตั้งขึ้น โดยมีหน้าที่รับผิดชอบในด้านการจัดการทรัพยากรอย่างเหมาะสม และเป็นธรรม และ 7. มีจารีตของการจัดการทรัพยากรที่ถือว่า ทรัพยากรเป็นสิทธิและทรัพย์สินร่วมของชุมชน 8) มีระบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม

ชูศักดิ์ วิทยาภัก (2531) ได้วิเคราะห์เงื่อนไขของการยึดโยงอย่างเหนียวแน่นระหว่างป่าและชุมชนของนักคิดสายอุดมการณ์ป่าชุมชนว่า เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นภายใต้ปัจจัยสำคัญ 8 ประการ คือ 1. ชุมชนมีลักษณะความเป็นชุมชนสูง 2. ทรัพยากรยังอยู่ในสภาพที่สมบูรณ์ 3. มีผลประโยชน์ร่วมกัน 4. มีจิตสำนึกในการรักป่า ซึ่งเงื่อนไขการเกิดจิตสำนึกแบ่งออกเป็น 4 ประการ คือ 4.1 จิตสำนึกที่เกิดจากประเพณี 4.2 จิตสำนึกที่เกิดจากความจำเป็นในการรักษาคุณภาพของระบบนิเวศชุมชน 4.3 จิตสำนึกที่เกิดจากการต่อต้านการรุกรานจากภายนอก 4.4 จิตสำนึกที่เกิดจากภัยแล้ง 5. มีผู้นำชุมชนที่เข้มแข็ง 6. มีการจัดตั้งองค์กรประชาชน 7. มีจารีตของการจัดการทรัพยากรที่ถือว่าทรัพยากรเป็นสิทธิและทรัพย์สินร่วมของชุมชน และ 8. มีการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม

2.6 การพัฒนาป่าชุมชนอย่างยั่งยืน

ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2540) สรุปว่าการพัฒนาที่ยั่งยืนคือการพัฒนาที่ตอบสนองความต้องการของคนรุ่นปัจจุบัน โดยไม่ทำลายโอกาสของคนรุ่นอนาคตการพัฒนาที่ยั่งยืนนั้นจะต้องครอบคลุมหลักสำคัญ 3 ประการ ได้แก่ 1. การประเมินค่าสิ่งแวดล้อม 2. การขยายมิติของเวลา โดยต้องมองให้ไกลไปถึงอนาคตของคนรุ่นต่อ ๆ ไป 3. ความเสมอภาคและความยุติธรรมของคนทุกชนชั้นในสังคม เช่น ด้านสังคม ต้องแก้ปัญหาความยากจนอย่างรีบด่วน เพราะมีส่วนสำคัญก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมทางทรัพยากรธรรมชาติหรือมีการใช้อย่างไม่ถูกต้อง คนที่บุกรุกทำลายป่าส่วนหนึ่งเป็นผู้ยากไร้ไม่มีที่ดินทำกินถ้าเราสามารถสนองความต้องการพื้นฐานของผู้ยากไร้ได้โดยให้มีปัจจัยต่าง ๆ ที่ทำให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้คือ แก้ไขความยากจนพร้อมทั้งหลีกเลี่ยงการทำลายด้านเศรษฐกิจต้องเปลี่ยนวิธีการผลิตและการบริโภคใหม่เพื่อลดแรงกดดันต่อธรรมชาติด้านนิเวศ ลดการใช้พลังงานที่ฟุ่มเฟือย เพราะนอกจากจะทำลายทรัพยากรแล้วยังก่อให้เกิดความขัดแย้งทางการเมืองผลิตโดยใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นในขีดจำกัดและเน้นสนองความต้องการของมวลชนโดยใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมและต้องเป็นเทคโนโลยีที่สะอาดและกระบวนการผลิตต่าง ๆ จะต้องไม่ก่อให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม

Keating (2537) ได้ให้ข้อเสนอแนะการแก้ไขการตัดไม้ทำลายป่าไว้ว่า รัฐบาลควรจัดทำแผนปฏิบัติการแห่งชาติเพื่อการพัฒนาป่าไม้อย่างยั่งยืน ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยการดำเนินงานในด้านต่าง ๆ ตั้งแต่การใช้ภาพถ่ายดาวเทียม การใช้เครื่องมือตัดไม้ที่ทันสมัย จนถึงนโยบายของรัฐบาลที่จะสนับสนุนการใช้ประโยชน์จากต้นไม้และผลผลิตของป่าไม้อื่น ๆ ให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุดเช่น การปลูกป่าการเพาะเลี้ยงพันธุ์ไม้ การปกป้องป่าไม้จากไฟป่า จำกัดและยุติการการทำไร่เลื่อนลอย ลดความสูญเสียจากการใช้ไม้เพิ่มปริมาณของมูลค่าเพิ่มจากการแปรรูปในระดับการสนับสนุนการปลูกต้นไม้ในเขตเมือง และสนับสนุนการใช้ประโยชน์จากป่าไม้

การใช้ประโยชน์จากป่าไม้ในลักษณะที่ยั่งยืน จำเป็นต้องจัดตั้งหรือขยายบริเวณพื้นที่ที่ได้รับการคุ้มครองออกไป เพื่อรักษาป่าไม้บางชนิดเอาไว้อันจะเป็นประโยชน์ในการคุ้มครองระบบนิเวศ ความหลากหลายทางชีวภาพ สภาพภูมิประเทศ และถิ่นพำนักอาศัยของสัตว์ป่าบางครั้งก็มีการคุ้มครองป่าไม้เพื่อคุณค่าสังคมและจิตใจ รวมทั้งการเป็นถิ่นอาศัยแบบดั้งเดิมของชนพื้นเมืองผู้อาศัยอยู่ในป่าและชุมชนท้องถิ่นต่างๆ

ป่าไม้เป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีความจำเป็นต่อการดำรงชีพของมนุษย์มากทั้งทางตรงและทางอ้อม เป็นที่ทราบกันดีแล้วว่าป่าไม้ให้ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม อาหาร และสมุนไพรนานาชนิดตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน สำหรับประโยชน์ที่ได้รับทางอ้อมอีกมากมาย แม้ว่าป่าไม้จะเป็น

ทรัพยากรธรรมชาติที่ออกงยหรือเพิ่มพูนขึ้นมาได้ แต่การพัฒนาของป่าไม้จะดำเนินไปได้อย่างช้ามาก และถ้าหากอัตราการนำไม้จากป่ามาใช้น้อยกว่าอัตราการงยของป่าไม้แล้วก็เป็นที่น่าพอใจได้ว่าการขาดแคลนไม้เพื่อนำมาใช้ก่อสร้างที่อยู่อาศัยก็จะไม่เกิดขึ้น

มนัส รวดเร็ว (2541) ได้ศึกษา การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ของชุมชนในบริเวณพื้นที่ลำห้วยยอด จังหวัดน่าน ผลการศึกษาสรุปว่า ชุมชนชาวไทยลื้อ และชาวเข่า ในพื้นที่ลุ่มน้ำห้วยยอดมีการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันในอดีตมีการพึ่งพิงทรัพยากรจากป่ามากกว่าปัจจุบัน เนื่องจากเป็นสังคมปิด หรือสังคมบ้านป่า มีการดำรงชีพเป็นลักษณะเรียบง่ายพึ่งพาตนเองสูง ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน มีการผลิตเพื่อการบริโภคในครัวเรือน เหลือก็แจกจ่ายให้แก่เพื่อนบ้าน และชุมชนใกล้เคียง ผลผลิตที่สำคัญ คือ ข้าว มีการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติได้โดยอิสระ แต่อยู่ภายใต้จารีตประเพณี วัฒนธรรม และความเชื่อของชุมชนซึ่งสอดคล้องกับชาวเข่า เพราะชุมชนดั้งเดิม จึงมีจิตสำนึกเห็นถึงคุณค่าของป่าและความจำเป็นในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ โดยมีการสืบทอดประเพณีในการจัดป่าไม้บนพื้นฐานความเชื่อของชุมชน จากนโยบายของการพัฒนาชุมชนของรัฐในด้านต่างๆ ทำให้ปัจจุบันชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำมีวิถีชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปเป็นวิถีชีวิตแบบบริโภคนิยมและพึ่งพาปัจจัยจากภายนอกมากขึ้น ทำให้เกิดความยากจนมีหนี้สิน และยังคงพึ่งพิงป่าอยู่ เช่น แหล่งอาหาร เก็บหาของป่า แหล่งเชื้อ สร้างบ้านเรือนอยู่ อาศัยทำการเกษตร แหล่งต้นน้ำ และประกอบพิธีกรรมต่างๆ เป็นต้น

สมหวัง เรืองนิวัตภัย (2542) ทำการศึกษาเรื่อง เจือใจในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ของชาวบ้าน ตำบลตำผาหมอก อำเภอลอง จังหวัดแพร่ ชาวบ้านส่วนใหญ่มีอาชีพเกษตรกรรม และมีฐานะยากจนที่ดินทำกินมีจำกัด ในอดีตป่าไม้มีความสมบูรณ์ ชาวบ้านมีวิถีชีวิตพึ่งพิงและรักษาป่ามาตลอด เมื่อรัฐเปิดให้สัมปทานทำให้การทำไม้เถื่อนของนายทุนทำให้ป่าลดลง รัฐจึงกำหนดให้มีการปลูกสวนป่าและเตรียมการประกาศเขตอุทยานแห่งชาติมีผลทำให้ที่ดินที่ทำกินของชาวบ้านลดลงเกิดปัญหาตระหนักถึงความสำคัญของป่าไม้ รวมทั้งผลกระทบต่าง ๆ ในการที่ป่าไม้ถูกทำลาย ชาวบ้านมีความต้องการด้านการใช้ประโยชน์จากป่าในรูปแบบป่าชุมชนการบำรุงรักษาในสวนป่า รัฐต้องยอมให้ชาวบ้านทำการเพาะปลูกควบคู่ไปด้วยรวมทั้งการมีส่วนร่วมในการจัดป่า

วิลาสินี ภูษชอกภัย (2543) ได้ทำการศึกษาเรื่อง ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของกลุ่มอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำบ้านดอนแก้ว ตำบลป่าคา อำเภอท่าวังผา จังหวัดน่านพบว่าความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนบ้านดอนแก้วประกอบด้วยกรณีผู้นำชุมชนที่มีศักยภาพในการรวมกลุ่มและกระตุ้นจิตสำนึกของชุมชนให้เข้ามามีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ โดยอาศัยรากฐานทางวัฒนธรรมของชุมชนในขณะเดียวกันระบบการผลิตแบบเกษตรกรรมกึ่งยังชีพ ทำให้มีวิถีการผลิตที่พึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติและแรงงานภายในชุมชน ความ

สัมพันธ์ในระดับครัวเรือนและระดับชุมชนที่มีความผูกพันแน่นแฟ้นทำให้เกิดการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ด้านเครือข่ายการเรียนรู้เทคนิคการจัดการที่เน้นผสมผสานองค์ความรู้ดั้งเดิม ได้แก่ ภูมิปัญญาท้องถิ่น ประเพณี พิธีกรรม และองค์ความรู้แบบใหม่ที่มาจากการศึกษาดูงาน การอบรม สัมมนา เวทีชาวบ้าน จนเกิดเป็นเครือข่ายการเรียนรู้

อารมณีย์ ชมขวัญ (2542) ศึกษาเรื่องการจัดป่าชุมชนบ้านจองไฟ ตำบลห้วยอ้อ อำเภอ ลอง จังหวัดแพร่ พบว่าวิธีการจัดป่าชุมชนของบ้านแม่จองไฟมีศักยภาพในการจัดการป่าที่ดีมาก มี ผู้นำที่เข้มแข็ง ชุมชนได้กำหนดข้อห้าม กฎระเบียบของชุมชนขึ้นและสามารถบังคับได้กับสมาชิก ได้อย่างมีประสิทธิภาพ เช่น ห้ามตัดไม้ในเขตอนุรักษ์ไว้มาใช้สอย การห้ามนำของป่ามาขาย การ ห้ามเผาป่า และยังมีการสร้างแนวกันไฟแนวเขตป่าไม้แสดงไว้อย่างชัดเจน นอกจากนี้สมาชิกใน ชุมชนจะกีดกันและไม่ให้ความร่วมมือกับบุคคลภายนอกชุมชนที่จะมาแสวงหาผลประโยชน์จากป่า ที่ชุมชนดูแลอยู่ ตลอดจนสมาชิกในชุมชนที่มีจิตสำนึกที่ดีต่อการอนุรักษ์ป่าไม้จึงทำให้สภาพป่าไม้ ของชุมชนบ้านแม่จองไฟยังคงความอุดมสมบูรณ์ต่อไป

อานันท์ กาญจนพันธุ์ และมิ่งสรรพ ขาวสะอาด (2538) ได้ทำการศึกษาเรื่อง วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่าภาคเหนือตอนบน พบว่าในเขตป่ามีประชากรอาศัย อยู่แล้ว ก่อนการประกาศเป็นป่าตามกฎหมาย การขยายพื้นที่เกษตรมาจากการตัดไม้ของบริษัท สัมปทานและการตัดไม้เถื่อน ซึ่งมีผู้มีอิทธิพลทุกระดับรวมทั้งเจ้าหน้าที่ของรัฐทำให้นโยบายยกเลิก การให้สัมปทานไม่มีผลในทางปฏิบัติและเจ้าหน้าที่ของรัฐไม่สามารถรักษาป่าได้แต่เพียงฝ่ายเดียว เพราะผู้ใช้ป่าไม่ใช่มีแต่ชาวบ้าน หากมีนายทุนและผู้มีฐานะมั่งคั่งจากนอกเขตป่าด้วยทำให้ที่ดินใน เขตป่ามีราคาสูง เจ้าหน้าที่จึงร่วมมือกับนายทุนหาประโยชน์จากป่า องค์กรชาวบ้านหลายแห่งมี ศักยภาพบนเงื่อนไขของการแย่งชิงทรัพยากร ในการจัดการและอนุรักษ์ป่าได้ในรูปป่าชุมชนเพราะ มีภูมิปัญญาและความรู้สึกหวงแหนทรัพยากรของตนซึ่งมีประวัตินานและได้ให้ข้อเสนอแนะเชิง นโยบายที่ให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการและอนุรักษ์ป่านั้นควรยึดหลัก 3 ประการ คือ ก) ควร ปรับปรุงแนวเขตป่าอนุรักษ์ให้ตรงกับสภาพความเป็นจริงของวัฒนธรรมการผลิตในท้องถิ่น โดยให้ องค์กรชาวบ้านมีส่วนร่วมในการจำแนกประเภทของการใช้ที่ดิน ข) ควรสร้างหลักประกันความ มั่นคงในการถือครองที่ดิน โดยให้สิทธิทำกินร่วมกันแก่ชุมชนในเขตป่าอนุรักษ์ เพื่อแลกเปลี่ยน หน้าที่ของชุมชนในการรักษาป่า ค) ควรพัฒนาส่งเสริมและให้สิทธิตามกฎหมายแก่องค์กรท้องถิ่น ที่มีศักยภาพในการอนุรักษ์พื้นที่ป่าในรูปแบบป่าชุมชน

จันทนา สุทธิจารี (2539) ทำการศึกษาเรื่อง บทวิเคราะห์เชิงเศรษฐศาสตร์ของการ จัดการป่าไม้โดยชุมชน พบว่าความสำเร็จในการจัดป่าไม้ของชาวบ้านทุ่งยาว จังหวัดลำพูน มีประสบการณ์การเรียนรู้จากผลกระทบภายนอก ที่ได้รับจากการตัดไม้ทำลายป่าจากถิ่นฐานเดิมจึง

ต้องอพยพมาตั้งถิ่นฐานใหม่ที่อุดมสมบูรณ์ วิธีการจัดป่าเชิงอนุรักษ์และให้ประโยชน์ทางเศรษฐกิจ จากป่าอย่างยั่งยืนจึงเกิดขึ้น การใช้ประโยชน์จากป่าเป็นลักษณะการใช้ที่กระบวนการฟื้นฟูทดแทน ของธรรมชาติเกิดขึ้นได้ตามปกติโดยธรรมชาติเอง และไม่ส่งผลกระทบต่อชุมชน วัตถุประสงค์หลักของการจัดการเพื่ออนุรักษ์ป่าต้นน้ำให้อุดมสมบูรณ์เพื่อใช้ในการเกษตร

ศุภชัย นิมมานเหมินท์ (2532) ศึกษาเกี่ยวกับการจัดการเหมืองฝายหรือระบบชลประทานในพื้นที่อำเภอป่าซาง จังหวัดลำพูน พบว่า ชาวบ้านเห็นความสำคัญของป่าจากความเชื่อวัฒนธรรมและจากประสบการณ์ที่ได้รับมา ทำให้ชาวบ้านได้รักษาป่าเพื่อเป็นประโยชน์ในการเป็นแหล่งชับน้ำเป็นแหล่งไม้ใช้สอยสำหรับการซ่อมแซมเหมืองฝาย และใช้ประโยชน์ในด้านอื่นๆ ในทำนองเดียวกัน

ศราวดี อรุณกิจ (2540) ได้วิจัยเรื่องการมีส่วนร่วมในกิจกรรมป่าชุมชนของชาวบ้านปล้องเหนือ ตำบลปล้อง อำเภอเทิง จังหวัดเชียงราย พบว่า ผู้ให้ข้อมูลซึ่งเป็นหัวหน้า ครอบครัวมีพื้นที่ถือครองเฉลี่ย 9.77 ไร่ แหล่งข่าวสารด้านป่าไม้ที่ได้รับเป็นประจำสูงสุดคือ ได้แก่ หอกระจายข่าว รองลงมาคือโทรทัศน์ วิทยุ หนังสือพิมพ์ และเจ้าหน้าที่ของรัฐ ตามลำดับ ชาวบ้านมีส่วนร่วมในกิจกรรมป่าชุมชนระดับสูง ได้แก่ การเข้าร่วมประชุมประจำเดือน รองลงมา ได้แก่ การพัฒนาป่าชุมชนประจำปี พิธีกรรมที่มีส่วนร่วมในระดับปานกลาง ได้แก่ การจัดทำและซ่อมป้ายแสดงแนวเขตการเข้าร่วมตัดไม้ในป่าชุมชนเพื่อนำมา สร้างฝายประชาอาสา การเก็บไม้พินมาจำหน่ายเพื่อนำเงินเข้ากองทุนหมู่บ้าน การลาดตระเวน การตรวจป่า และการเข้าร่วมประชุมกำหนดเขตป่าชุมชนเพิ่มเติม

สถาพร สมศักดิ์ (2541) ได้วิจัยเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนในโครงการนำร่องปลูกป่าพัฒนาชุมชน มูลนิธิ “วันพฤษภรณ์เฉลิมพระเกียรติ ร.9” อำเภอท่าวังผา จังหวัดน่าน พบว่า ประชาชนมีส่วนร่วมในการปลูกต้นไม้มากที่สุด และประชาชนมีส่วนร่วมในการกำหนดขนาด อายุพันธุ์ไม้น้อยที่สุด อย่างไรก็ตามในภาพรวมของประชาชนยังมีส่วนร่วมในโครงการฯ น้อยอยู่และยังพบว่า อายุระดับการศึกษาตำแหน่งทางสังคม รายได้ครัวเรือน ประสบการณ์ในการฝึกอบรมพื้นที่ถือครองและการติดต่อเจ้าหน้าที่ มีความสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วมของประชาชนในโครงการนำร่อง ปลูกป่าพัฒนาชุมชน ส่วนการรับข้อมูลข่าวสาร ไม่มีความสัมพันธ์แต่อย่างใด

ชูเกียรติ ลีสวรรณ์ (2531) ได้วิจัยเรื่องการให้ความรู้ความเข้าใจระดับตำบลในเรื่องทรัพยากรธรรมชาติ และให้ความสำคัญของทรัพยากรธรรมชาติต่อชีวิตค่อนข้างดี มีความตระหนักในปัญหาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่ปรากฏในท้องถิ่น และมีความพร้อมสูงในการมีส่วนร่วมเพื่อแก้ไขปัญหา โครงข่ายและลักษณะทางสังคมไม่มีความสลับซับซ้อน ประชาชนส่วนใหญ่ให้ความเคารพนับถือ ปรีกษาหรือ และขอความช่วยเหลือจากผู้ใหญ่บ้านของตนเอง และ

แม้ว่าสื่อประเภทต่าง ๆ ค่อนข้างจำกัด แต่สื่อที่ปรากฏก็มีศักยภาพค่อนข้างสูงในการให้ความรู้ความเข้าใจแก่ประชาชนเรื่องทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะหอคอยกระจายข่าว วิทยุ และโทรทัศน์ นอกจากนี้ยังพบว่า ความเข้มแข็งขององค์กรประชาชนซึ่งรวมตัวกันเป็นปีกแผ่นนั้น จะต้องสร้างกฎเกณฑ์ของชุมชนขึ้นมา โดยให้ประชาชนทุกคนมีส่วนร่วมแสดงความคิดเห็นทุกคนในชุมชนยอมรับในกติกาของชุมชน ทุกคนจึงช่วยกันดูแลรักษาป่าเป็นอย่างดี

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright© by Chiang Mai University
All rights reserved